

St. Jacops

Wij van Gelde bolle van Campfijn, Willem

de Wolk van Gijlo ende Jan van J. d. d. d. d. d. d.

Lyndep. G. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

Schuld en boete

De stedelijke gevangenis in de middeleeuwen

Hannelore Franck

Inleiding

In 1975 publiceerde Michel Foucault een van zijn bekendste werken: *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. In dit boek schetste Foucault hoe het strafrechtelijk systeem evolueerde van lichamelijke straffen in de middeleeuwen naar straffen gericht op morele verbetering.¹ Hij plaatst de geboorte van de gevangenis in de achttiende en negentiende eeuw. Volgens hem is het pas rond 1800 dat de gevangenis de basis zou gaan vormen van het strafrechtelijk systeem. Nochtans bestonden er wel degelijk gevangenissen in middeleeuws Europa. Deze functioneerden, aldus Foucault, niet als een strafinstelling, maar waren louter bedoeld voor voorhechtenis en het opsluiten van schuldenaars.

Door het gebrek aan straffende functie voor deze instellingen, valt de middeleeuwse gevangenis – en bij uitbreiding deze in de vroegmoderne tijd – grotendeels buiten de goed gevestigde onderzoekstraditie naar misdaad en straf. Hierdoor is een opvallende lacune ontstaan in onze kennis over middeleeuwse gevangenissen. Er bestaan voorbeelden genoeg van onderzoek naar het vasthouden van (adellijke) gijzelaars en het opsluiten van belangrijke individuen, maar de gevangenissen die werden uitgebaat door de stedelijke overheid ontvingen tot nu toe slechts zijdelings aandacht. Enkele lokale detailstudies buiten beschouwing gelaten, weten we zo goed als niets over het functioneren van deze instellingen en hun plaats in de stedelijke samenleving.

Recent internationaal onderzoek toont een toenemende interesse naar de gevangenis voorafgaand aan ‘de geboorte van de gevangenis’. De stedelijke gevangenis in Italië, de schuldgevangenis in Parijs en de koninklijke gevangenissen in Engeland zijn de laatste jaren allemaal onder de loep genomen.² De regio van de Lage Landen blijft vooralsnog afwezig in dit nieuwe onderzoeksveld. Dit is een ietwat vreemde vaststelling, aangezien dit sterk verstedelijkt gebied meerdere voorbeelden kent van stedelijke gevangenissen en stadsgeschiedenis een goed gevestigde historiografische traditie is. Dit artikel is dan ook in de eerste plaats een oproep om met een nieuwe blik naar de gevangenissen in de (laat)middeleeuwse stad te kijken.

Het ontstaan van de gevangenissen

Hoewel het werk van Foucault inmiddels al fel bekritiseerd is geweest en hijzelf zijn bouté stellingen later nuanceerde, staat de basisveronderstelling nog steeds overeind. Het traditionele beeld blijft dat de gevangenis in het

1 M. Foucault, *Surveiller et punir: naissance de la prison* (Parijs 1975). Dit boek werd in 1989 vertaald naar het Nederlands met de titel *Discipline, toezicht en straf*.

2 Voor Italië: G. Geltner, *The medieval prison: a social history* (Princeton 2008). Voor Engeland: C. Winter, *Prisons and Punishments in Late Medieval London* (onuitgegeven doctoraat University of London 2012). Voor Frankrijk: J. Claustre, *Dans les geôles du roi: L'emprisonnement pour dette à Paris à la fin du moyen âge* (Parijs 2007).

ancien régime geen deel uitmaakte van het strafrechtelijk systeem en dat er sprake is van 'gevangenissen voorafgaand aan de gevangenis'.³ Als we echter de strafrechtelijke blik loslaten en vanuit de gevangenissen als gebouw en instelling vertrekken, blijken de gevangenissen wel degelijk een belangrijke rol te spelen in de samenleving in de middeleeuwen.

De middeleeuwse stedelijke gevangenis kreeg zijn definitieve vorm aan het begin van de veertiende eeuw. Guy Geltner – gespecialiseerd in het Italiaanse schiereiland gedurende de late middeleeuwen – beschrijft in zijn boek *The medieval prison* hoe vanaf 1250 de eerste gevangenissen stilaan opdoken in de Italiaanse stadstaten. Aan het begin van de veertiende eeuw consolideerden deze instellingen en werden ze een permanent deel van het stedelijk weefsel.⁴ Het lijkt er bovendien op dat deze chronologie niet enkel voor Noord-Italië opgaat, maar min of meer gelijkloopt voor de rest van Europa.

3 Een goed voorbeeld hiervan is het eerste hoofdstuk in het overzichtswerk *The Oxford History of Prison* uit 1998 dat de titel 'Prison before Prison' draagt: E.M. Peters, 'Prison before the Prison. The Ancient and Medieval Worlds', in: N. Morris en D.J. Rothman (reds.), *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society* (Oxford 1998) 3–43.

4 Geltner, *The medieval prison*, 3.

De afbeelding toont hoe iemand wordt binnengebracht in de gevangenis door de bewakers. Afbeelding uit *Practijcke ende hantboek in criminele saken door Joos de Damhoudere in 1561*. (bron: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

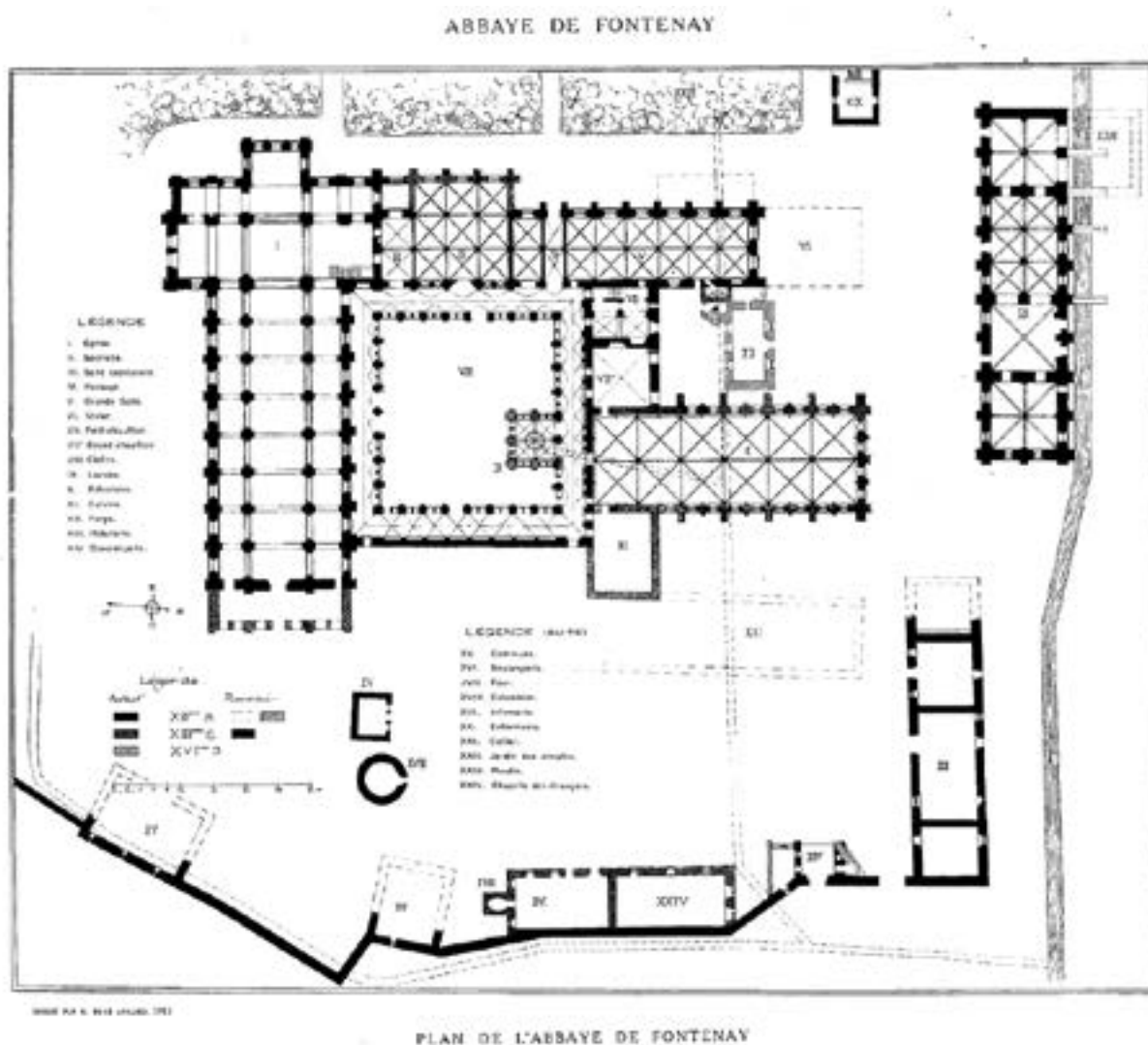

Michel Foucault (tweede van links) zijn invloedrijke werk *Surveiller et punir* legde de basis voor het onderzoek naar de geschiedenis van gevangenissen. (bron: Wikimedia Commons)

Maar waar haalden deze middeleeuwse steden hun inspiratie vandaan? Uiteraard bestonden er reeds vroeger gevangnissen en zijn straffen die de nadruk leggen op onvrijwillige fysieke beperking van alle tijden. In het Westen gaan de oudste voorbeelden terug op het boek Genesis in de Bijbel en de Griekse mythologie.⁵ Het is in dit artikel niet de bedoeling om de ganse geschiedenis van opsluiting en gevangnissen uit te klaren. Daar is niet de nodige ruimte voor aangezien het een complex verhaal is. De vereenvoudigde oorsprong van de gevangnissen in middeleeuws West-Europa, geef ik hier wel.

5 Peters, 'Prison before the Prison', 3.

Het is via de vroegmiddeleeuwse kerk dat het concept van opsluiting en gevangenis is doorgegeven vanuit de Klassieke Oudheid naar middeleeuws Europa. Al in de vroege middeleeuwen wordt de gevangenisstraf vermeld in enkele kloosterregels. Het is de orde van Cîteaux die vanaf de twaalfde eeuw (1187) in zijn regel gaat opnemen dat geestelijken die een moord begaan uiterst streng en strikt bewaakt moeten worden en de praktijk

Grondplan van de abdij van Fontenay, opgesteld volgens de principes van Cîteaux. De gevangenis staat aangeduid met nummer XX onder de naam 'enfermerie'. (bron: L. Bégule, *L'abbaye de Fontenay et l'architecture cistercienne* (Lyon, 1912). Toegang via gallica.bnf.fr)

geraakte zo verder verspreid. Vanaf 1229 is het voor elk nieuw klooster van de orde verplicht om over een gevangenis te beschikken.⁶ De inquisitie aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw introduceerde het concept van de gevangenis bij de lekenbevolking.⁷ Hieruit ontwikkelde zich de eerste stedelijke gevangenissen aan het einde van de dertiende eeuw, zoals hierboven al werd uitgelegd.

Aan het einde van de zestiende eeuw kondigden de nieuw opgerichte werkhuizen een nieuwe fase aan in de geschiedenis van opsluiting. Het bekende Amsterdamse rasphuis – opgericht in 1596 – en soortgelijke tuchthuizen waren immers gebaseerd op het idee van heropvoeding en verbetering via dwangarbeid.⁸ Deze visie was op dat moment revolutionair en ontbrak volledig in de voorgaande periode.

De functies van de gevangenissen

Een gevangenis kan voor verschillende doeleinden gebruikt worden. Doorgaans worden er drie verschillende functies van elkaar onderscheiden: de bewaar-, de dwang- en de straffunctie.⁹ Hoewel het om drie van elkaar te scheiden functies gaat, waren de grenzen niet altijd even duidelijk. Als eerste is er de 'bewaarfunctie' waarbij verdachten in afwachting van hun proces worden opgesloten om te vermijden dat ze vluchten voor hun veroordeling. Deze praktijk – ook wel voorhechtenis genoemd – was in de middeleeuwen veelvoorkomend. Afhankelijk van de ernst van de gepleegde misdaad en de kans op eventuele vlucht, konden verdachten opgesloten worden tot aan de dag van het proces. Dit kon volgens een gesloten of een open regime waarbij de gevangenen in meer of mindere mate bewegingsvrijheid genoten. In de zwaarste vorm werd de verdachte effectief opgesloten in de gevangenis. In de lichtste vorm, moest de verdachte enkel ter beschikking blijven van de rechtbank.¹⁰ Het is onduidelijk hoe lang dit voorarrest kon duren. In het geval van Londen is er zelfs sprake van opsluitingen van vier of vijf jaar, maar dit waren hoogstwaarschijnlijk uitzonderingen aangezien de gevangenen deze lange periode aanklaagden.¹¹

In het geval van Londen is er zelfs sprake van opsluitingen van vier of vijf jaar, maar dit waren hoogstwaarschijnlijk uitzonderingen aangezien de gevangenen deze lange periode aanklaagden

De tweede functie – de dwangfunctie – was de meest voorkomende voor een middeleeuwse gevangenis. Hierbij werden individuen die weigerden hun schulden af te betalen opgesloten om hen te dwingen tot betalen. De schuldgevangenis was wijdverspreid in Europa gedurende het ancien régime. In Frankrijk was het Filips de Schone die in 1303 het opsluiten van personen voor privéschulden mogelijk maakte. De praktijk zou pas in 1867

6 J. Claustre, I. Heullant-Donat en E. Lusset, 'Nouvelles perspectives sur les enfermements', *Crime, History & Societies*, 21 (2017) 288.

7 Peters, 'Prison before the Prison', 28–29.

8 P. Spierenburg, 'From Amsterdam to Auburn an Explanation for the Rise of the Prison in Seventeenth-Century Holland and Nineteenth-Century America', *Journal of Social History*, 20 (1987) 441.

9 A. Porteur-Bitker, 'L'emprisonnement dans le droit laïque du Moyen Âge', *Revue historique de droit français et étranger*, 46 (1968), 211.

10 Porteur-Bitker, 'L'emprisonnement', 217–224.

11 Winter, *Prisons and Punishments*, 41.

weer afgeschaft worden.¹² Voor diegene die hun schulden echt niet konden betalen, betekende een gevangenisstraf vaak enkel het groter worden van de geldput, aangezien de schuldenaar zelf moest betalen voor kost en inwoning.¹³ Opsluiten werd op twee manieren verantwoord. Allereerst diende de gevangenisstraf om de schuldenaar te dwingen om de schuld af te betalen door hem het leven zo onaangenaam mogelijk te maken. Anderzijds zag men het hebben van schulden in de middeleeuwse periode als een zonde en een vorm van sociale overtreding die het verdiende om gestraft te worden.¹⁴ Hier komen met andere woorden de dwangfunctie en straffunctie zeer dicht bij elkaar. Bovendien konden boetes omgezet worden in een korte gevangenisstraf wanneer de veroordeelde niet in staat was tot betalen.¹⁵

De derde en laatste functie, de straffunctie of eigenlijke gevangenisstraf, mag vandaag dan wel centraal staan in het huidige gevangeniswezen, in de middeleeuwen was dit zeker niet het geval. In navolging van Foucault, stelden historici dat deze functie volledig afwezig was. De basis van het strafsysteem in het ancien régime lag dan ook elders: lijfstraffen, boetes, verbanningen en publieke bestraffingen waren veelvoorkomend. Vooral de geleerde juristen stonden zeer weigerachtig tegenover het idee van opsluiting als straf. Maar in de praktijk werden gevangenisstraffen wel degelijk toegepast.¹⁶ Hoewel het voorlopig onduidelijk blijft hoe uitgebreid deze straffunctie was, is het duidelijk dat deze wel degelijk – weliswaar beperkt – toegepast werd in de middeleeuwen.

Engeland, op juridisch vlak een buitenbeentje, kende bijvoorbeeld een beperkte straffunctie voor de gevangenis. Zo vertelde John Carpenter in 1419 dat misdadigers gestraft werden door hen op te sluiten of op andere manieren.¹⁷ De meeste straffen waren beperkt tot een of twee jaar, hoewel er enkele uitzonderlijke gevallen bekend zijn van een levenslange gevangenisstraf. Alleen voor zeer zware misdaden werd er een levenslange straf uitgesproken. De kleermaker Richard de Carlisle werd in 1345 veroordeeld voor het bedreigen en verwonden van juryleden van Westminster. Als straf werd zijn rechterhand afgehakt en werd hij levenslang opgesloten in de Tower.¹⁸

Daarnaast werden gevangenisstraffen toegepast bij enkele specifieke misdaden en in welbepaalde gevallen. Het kerkelijke recht kende ontegensprekelijk gevangenisstraffen, zowel voor geestelijken die misstappen begingen als voor leken die religieuze misdaden begonnen, zoals heiligschennis. Dit betekende niet dat er telkens voor een gevangenisstraf werd gekozen – een andere mogelijkheid was bijvoorbeeld een geldboete – maar het was wel een optie.¹⁹ Ook kettters kregen vaak een gevangenisstraf. Het doel van deze straffen was tweeledig: de samenleving beschermen en de zondaar tot berouw aansporen.²⁰ In het meer recent historische onderzoek bestaat er dan ook een nieuwe visie die benadrukt dat de (stedelijke) gevangenis een integraal deel van het juridische systeem was vanaf de vroege veertiende eeuw.

Een instelling in contact met de rest van de samenleving?

Vandaag de dag zijn gevangenisstraffen in grote mate afgesloten van de rest van de samenleving. De gevangenen afzonderen van de samenleving is dan ook een van de kerntaken van het gevangeniswezen. Dit zorgt voor problemen bij de re-integratie in diezelfde samenleving en heeft dan ook tot veel kritiek geleid. Preliminair onderzoek naar de stedelijke gevangenis in de middeleeuwen suggereert echter dat het er in deze periode anders aan toeling.

12 J. Claustre, 'La dette, la haine et la force: les débuts de la prison pour dette à la fin du Moyen Âge', *Revue historique*, 644 (2007) 797.

13 L. Stroobant, *Notes sur le système pénal des villes flamandes du XVe au XVIIe siècle* (Mechelen 1897), 87–89.

14 R.W. Ireland, 'Theory and Practice within the Medieval English Prison', *The American Journal of Legal History*, 31 (1987) 57.

15 Geltner, *The medieval prison*, 52.

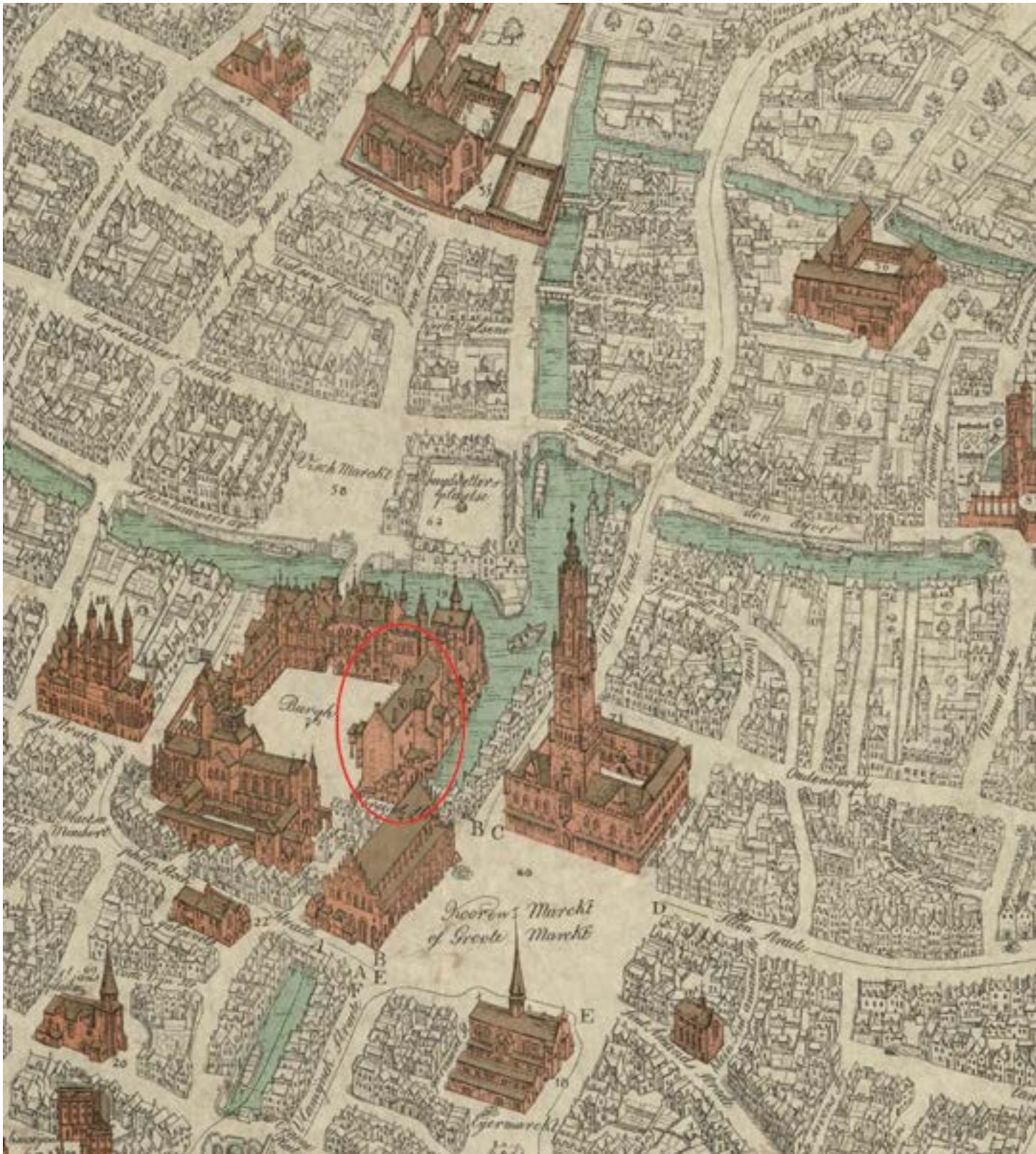
16 Geltner, *The medieval prison*, 45.

17 Winter, *Prisons and Punishments*, 18–19.

18 J. Bellamy, *Crime and public order in England in the later Middle Ages* (Londen 1973), 163.

19 A. Beaulande-Barraud, '« Au pain de douleur et à l'eau de tristesse ». Prison pénale, prison pénitentielle dans les sentences d'officialité à la fin du Moyen Âge', in J. Claustre, I. Heullant-Donat en E. Lusset (reds.), *Enfermements. Le cloître et la prison* (Parijs 2011), 294–296.

20 Beaulande-Barraud, '« Au pain de douleur », 300–301.

Op dit detail van de plattegrond van Brugge uit 1562 zie je duidelijk hoe het Steen, grafelijke residentie en later gevangenis, centraal gelegen was op de Burg van Brugge. (bron: Rijksarchief Brugge)

De gevangenis lijkt veel meer een instelling geweest te zijn die intens verweven was met de rest van de stedelijke samenleving. De gevangensmuren waren dus niet enkel een manier om mensen af te snijden van de samenleving, maar lieten op verschillende manieren contact met de samenleving toe en waren dus doorlaatbaar.

De gevangensmuren waren dus niet enkel een manier om mensen af te snijden van de samenleving, maar lieten op verschillende manieren contact met de samenleving toe en waren dus doorlaatbaar

Het meest opvallende verschil ligt waarschijnlijk in de geografische inbedding. Waar de meeste moderne gevangenissen aanvankelijk gesitueerd waren aan de rand van de steden, lagen de middeleeuwse gevangenissen doorgaans in het hart van de stad. Élodie Lecuppre-Desjardin maakt in haar artikel het belang van ruimte in het onderzoek naar straf reeds duidelijk en ook specifiek voor de gevangenis moet de ruimtelijke component meegenomen worden in het onderzoek.²¹ Door de centrale locatie van de gevangenis was zowel de fysieke als mentale afstand tussen de samenleving en de gevangenis veel minder groot dan vandaag het geval is. Het is waarschijnlijk ook geen toeval dat de stedelijke gevangenissen in Italië op hetzelfde moment gebouwd werden als de andere fysieke uitingen van de stedelijke macht en soevereiniteit, zoals het stadhuis.²² In de Lage Landen gebruikte men aanvankelijk bestaande stenen gebouwen. Hiervoor kwamen doorgaans enkel centraal gelegen gebouwen in aanmerking, bijvoorbeeld de (vroegere) grafelijke residenties. Een goed voorbeeld is het Steen in Brugge dat aanvankelijk dienst deed als grafelijke residentie, daarna gebruikt werd als grafelijke en vanaf de dertiende eeuw als stedelijke gevangenis functioneerde.²³ Op andere plaatsen maakte men dan weer gebruik van stadspoorten. Deze lagen weliswaar aan de rand van de stad, maar waren eveneens de toegangspoorten tot de stad, wat ongetwijfeld voor een voortdurende passage langs het gevangenisgebouw zorgde.

Naast de zeer fysieke aanwezigheid van de gevangenis in het stadscentrum was het gevangenen toegelaten om vanuit de gevangenis zakelijk actief te blijven. Doordat velen in de gevangenis zaten wegens schulden, waren het vaak kooplieden en ondernemers die tijdelijk werden opgesloten. Een bekend voorbeeld hiervan is Hildebrand Veckinchusen, een Hanzeatisch koopman, die iets te veel risico had genomen en in 1422 op vraag van zijn schuldeisers in de gevangenis terecht kwam.²⁴ Het was echter ook voor de schuldeiser van kapitaal belang dat de zakelijke activiteiten konden blijven voortbestaan zodat de schuldenaar in staat was om de schulden effectief af te betalen. Vandaar dat er vaak intense briefwisselingen ontstonden tussen gevangenen en hun zakenpartners. Arme gevangenen kregen daarentegen

21 E. Lecuppre-Desjardin, 'The Space of Punishments: Reflections on the Expression and Perception of Judgment and Punishment in the Cities of the Low Countries in the Late Middle Ages', in M. Boone en M. Howell (reds.), *The Power of Space in late Medieval and Early Modern Europe: the Cities of Italy, Northern France and the Low Countries* (Turnhout 2013), 139–152.

22 Geltner, *The medieval prison*, 1–3.

23 B. Beernaert, 'Het Steen. Een benadering van de vroegere Brugse gevangenis', in J.L. Meulemeester e.a., *Van middeleeuwen tot heden, bladeren door Brugse kunst en geschiedenis* (Brugge 1983), 21–28.

24 J. Mertens, 'Hildebrand Veckinchusen te Brugge: de activiteit van een Hanzeatische koopman in de eerste decennia van de vijftiende eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996) 60.

de mogelijkheid om overdag te bedelen in de stad om zo hun voedsel bij elkaar te krijgen.²⁵ Gevangenen bezaten dus vaak nog in grote mate bewegingsvrijheid.

Een voorbeeld is het verslag van de zestiende-eeuwse humanist Francesco De Enzinas die in de stedelijke gevangenis van Brussel terecht kwam op verdenking van ketterij. De Enzinas schreef een persoonlijk verslag van zijn ervaringen in deze gevangenis en de mate waarin hijzelf beslissingen kon nemen was indrukwekkend.²⁶ Hij besliste zelf dat hij liever niet in de gemeenschappelijke zaal verbleef, maar een eigen vertrek wou hebben. Daarnaast ontving hij zowel persoonlijk als zakelijk bezoek wanneer hij wou én nodigde hen uit om bij hem te lunchen. Helaas blijven er voorlopig nog veel zaken onopgelost, zoals het klassenverschil. De weinige getuigenissen die we hebben – zoals deze van De Enzinas – behoren uitsluitend de gegoede klasse toe. Het is niet ondenkbaar dat deze privileges enkel beschikbaar waren voor zij die ervoor konden betalen. De minder bemiddelde gevangene zou dan wel eens over veel minder bewegingsvrijheid beschikt kunnen hebben.

Mijn eigen doctoraatsonderzoek wees uit dat de Brugse stedelijke gevangenis voor schuldeisers – met de onheilspellende naam ‘de donkere kamer’ – regelmatig schenkingen van de bevolking ontving, net als andere liefdadigheidsinstellingen zoals hospitalen. Doordat gevangenen bezoeken een van de zeven werken van barmhartigheid was én doordat de gevangenen schulden hadden, werd dit gezien als armenzorg en armenzorg beoefenen was goed voor de eigen ziel.²⁷ De bevolking betaalde voor voedsel en drinken, schonken kaarsen, financierde kledij, en organiseerde de zielszorg voor de gevangenen. Zo betaalde Jan de Wec in 1390 een behoorlijke som geld om een altaar te laten oprichten in de stedelijke gevangenis. Hij betaalde eveneens voor een missaal, twee kelken en twee ornamenten.²⁸ De misdienst moest doorgaan op zondag, maandag, donderdag en zaterdag, alsook op alle heilige dagen. De verantwoordelijkheid voor het onderhoud van het altaar en het betalen van de priester legde de stichter bij de armentafels van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Jacob.²⁹

Doordat gevangenen bezoeken een van de zeven werken van barmhartigheid was én doordat de gevangenen schulden hadden, werd dit gezien als armenzorg en armenzorg beoefenen was goed voor de eigen ziel

Ten slotte vonden er ook al wel eens ontsnappingen plaats, wat eveneens wijst op de doorlaatbaarheid van de gevangensmuren. In Italië bleken ontsnappingen eerder zeldzaam aangezien dit de gevangene veroordeelde tot een leven in de schaduw. Door de kleine schaal van de stadstaten was dit geen makkelijke opgave. Zij die een ontsnappingspoging waagden,

25 Geltner, *The medieval prison*, 76.

26 F. De Enzinas, *Bericht over de toestand in de Nederlanden en de godsdienst bij de Spanjaarden* (Hilversum 2002).

27 H. Franck, *Caritas et Memoria. Een studie naar de samenhang tussen armenzorg en memorievieringen in de kosmopolitische stad Brugge tijdens de late middeleeuwen – vroegmoderne periode aan de hand van de organisatie en werking van de parochiale dissen* (onuitgegeven doctoraat KU Leuven, 2018) 18.

28 Ornament is een algemene benaming voor kerkelijke sieraden, o.a. kazuifel en priestergewaden: ‘ornament’, *Geïntegreerde taalbank: MiddelNederlandsch Woordenboek*, 2015. <http://gtb.inl.nl/search/> (10 juni 2018).

29 Rijksarchief Brugge, Oud archief van de kerkfabriek van Sint-Jacob te Brugge, inv. nr. 900, stichtingsakte Jan de Wec, 15 april 1390.

waren dan ook doorgaans gevangenen afkomstig van een andere stad of regio. Na hun ontsnapping keerden ze gewoon terug naar hun eigen stadstaat en bijgevolg waren de gevolgen voor hen veel kleiner.³⁰ Ook in de Lage Landen ontsnapten er gevangenen. Dit weten we aangezien de cipier doorgaans berispt of bestraft werd indien er ontsnaptingen plaatsvonden.³¹

30 Geltner, *The medieval prison*, 77.

31 D.M. Nicholas, 'Crime and Punishment in Fourteenth-Century Ghent (first part)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 48 (1970), 324.

Een ontsnapping uit de gevangenis. Afbeelding uit *Practijcke ende hantboek in criminele saken door Joos de Damhoudere in 1561*. (bron: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

De stedelijke gevangnissen in de Lage Landen

Beperkte bestaande studies

Het aantal studies specifiek voor de Lage Landen is helaas beperkt. Er zijn enkele – eerder gedateerde – studies die het gevangeniswezen in het algemeen behandelen en daarnaast bestaan er enkele detailstudies. Een uitgebreide bespreking hiervan is te vinden in de beredeneerde bibliografie achteraan dit artikel. Op basis van dit bestaande materiaal is het mogelijk een globaal beeld te schetsen van de gevangnissen, hoewel nog veel vragen open blijven.

De gevangenen lijken op hetzelfde moment als deze in de Italiaanse stadstaten te ontstaan: de tweede helft van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw. Aanvankelijk stond de gevangenis bekend onder de naam 'het Steen' aangezien het een van de weinige stenen gebouwen in de stedelijke ruimte betrof.³² Gevangenisbewaarders werden toepasselijk 'steenwaerder' genoemd. De term 'vanghenesse' duikt pas voor de eerste keer op in 1302. Zoals eerder vermeld, waren veel van de gevangenen niet gebouwd als gevangenis: het ging om bestaande stedelijke gebouwen waarvan een gedeelte dienst deed als gevangenis.

32 Stroobant, *Notes sur le système pénal*, 52.

Zowel de heer als de stad, die via een privilege van de heer toestemming had verkregen, maakten gebruik van deze gevangenen. Stedelijke en vorstelijke gevangenen vielen dus doorgaans samen. Hoewel de stad dus gebruik kon maken van de gevangenis, bleef deze eigendom van de heer. Het aanstellen van cipers, het uitvoeren van herstellingswerken en andere onkosten waren dus een vorstelijke en geen stedelijke aangelegenheid. In Kortrijk duurde het tot 22 december 1564 vooraleer de stad de gevangenis overkocht van de vorst. Dit gebeurde op vraag van het stadsbestuur zelf.³³

33 P. Decuyper, 'De Kortrijkse stadsgevangenis in de Leiestraat, xiv^e- begin xix^{de} eeuw', *De Leiegouw*, 32 (1990), 5.

Naast deze stedelijke en vorstelijke gevangenen, bestonden er zogenaamde *vroentes* in Brabant. Meer onderzoek is hier nodig, maar het lijkt te gaan om een tijdelijke gevangenis in een woonhuis. Deze gevangenis was voornamelijk bedoeld voor poorters (in Brussel) of specifiek voor mensen met schulden (Leuven).³⁴ Het is onduidelijk in welke mate dit systeem verspreid was buiten de grenzen van het Brabantse hertogdom.

34 Voor Brussel: Stroobant, *Notes sur le système pénal*, 56.

Mogelijk bronmateriaal

Een belangrijke reden voor het ontbreken van een onderzoekstraditie naar deze instellingen is de staat van het bronmateriaal. De gevangenen zelf hebben amper archief nagelaten voor de middeleeuwse periode. Er bestaan geen inschrijvingslijsten van gevangenen en een uitgebreide bewaarde administratie van de gevangenisbewaarders ontbreekt. Dit is in schril contrast met Noord-Italië, waar Geltner gebruik kon maken van prachtige archieven met een schat aan informatie.

Dit betekent evenwel niet dat er niets meer zou bestaan. Het gaat echter niet over aaneengesloten reeksen, maar over unieke bronnen, sporadisch overgeleverde charters en toevallige vermeldingen van de gevangenis. Er bestaan ook andere studies, bijvoorbeeld over Londen, Anjou en Lyon, die aantonen dat ook zonder institutionele bronnen, er heel wat onderzoek kan gebeuren naar gevangenen.³⁵

35 Winter, *Prisons and Punishments*; N. Gonthier, 'Prisons et prisonniers à Lyon aux xive et xve siècles', *Mémoires de la société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, 39 (1982), 15–30; I. Mathieu, 'Prisons et prisonniers en Anjou au bas Moyen Âge', *Annales de Bretagne et de Pays de l'Ouest*, 112 (2005), 148–169.

Een van de eerste mogelijke bronnen, zijn de reglementen.³⁶ Deze normatieve bronnen zijn veelvuldig bewaard gebleven en tonen een gedetailleerd kader waarbinnen de gedetineerden en bewakers moesten opereren. De reglementen behandelen elk aspect van het leven in de gevangenis: onder meer de kosten verbonden aan het verblijf, de bezoeken, de vrijheden en beperkingen van de gevangenen komen aan bod. Ook de ordonnances van de lokale graaf of hertog bieden een interessante inkijk in de regelgeving. Andere normatieve bronnen zijn zestiende-eeuwse traktaten. Een goed voorbeeld hiervan is het traktaat van Joost de Damhoudere uit 1561.³⁷

36 Een eerste overzicht van de reglementen en verschillende uitgegeven bronfragmenten is te vinden in Stroobant, *Notes sur le système pénal*.

37 J. de Damhoudere, *Practijcke ende hantboeck in criminele saken verciert met sommige schoone figuren ende beelden totter materien dienende* (Antwerpen 1561) (bewaard in Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Collectie Stad Antwerpen).

Daarnaast bestonden er verschillende stichtingen en goede werken ten voordele van de arme gevangenen. Het waren de gevangenisbewaarders die deze stichtingen beheerden. De rekeningen van 'het chastelet' in Gent,

tonen bijvoorbeeld aan dat de gevangenen op Mardi Gras wijn en krakelingen kregen op kosten van de schepenen.³⁸ Ik verwees eerder al naar mijn eigen onderzoek over Brugge waar ook verschillende stichtingen ten voordele van de armen naar voren kwamen. Deze zijn niet enkel terug te vinden in het fonds van de donkere kamer zelf, maar vooral in de archieven van de armendissen, eveneens bewaard in het stadsarchief. Zij traden vaak op als uitvoerders van de stichting en zagen toe op het correcte verloop.

Ook de schepenregisters in Leuven, deels gedigitaliseerd en online toegankelijk gemaakt via het project *Itinera Nova* bieden mogelijkheden. Vooral de *vroente* komt vaak ter sprake in deze registers van vrijwillige rechtspraak wanneer op verzoek van een privépersoon iemand wordt opgesloten voor schulden. Daarnaast zijn er nog meer verspreide archiefdocumenten die de moeite waard zijn, zoals het zestiende-eeuwse grondplan van het Steen in Antwerpen en de prijsberekening voor een uitbreiding van dezelfde gevangenis.³⁹

Kleurillustratie van Jozef die wordt opgesloten in de gevangenis uit de geïllustreerde bijbel van Conradus Schlapperitzi (1445). The New York Public Library <http://digital-collections.nypl.org/items/510d47da-e72f-a3d9-e040-e00a18064a99>

38 Stroobant, *Notes sur le système pénal*, 54.

39 Felixarchief Antwerpen, verzameling Topografisch-historische atlas, grondplan Steen, inv. nr. 12#12178), 16de eeuw; idem, prijsberekening vergroting van het Steen, inv. nr. 12#12177 en 12#12176, 16de eeuw.

Belangrijk in het onderzoek naar de gevangenis, is de interdisciplinaire aanpak. Naast de archiefbronnen, zijn er immers nog andere belangrijke bronnen. Allereerst is er de iconografie van de gevangenis. Doordat de gevangenen bezoeken een van de zeven werken van barmhartigheid was, bestaat er een overvloed aan afbeeldingen die de gevangenis verbeelden.

Opgravingen van het Steen in Mechelen. Bron: Stedelijke dienst Archeologie Mechelen.

Ook de eerder vermelde zestiende-eeuwse traktaten bevatten vaak afbeeldingen. De grote hoeveelheid Bijbelverhalen en apocriefe teksten waarin de gevangenis een rol heeft, zorgt eveneens voor verschillende uitbeeldingen van de gevangenis. Deze afbeeldingen geven niet zozeer een realistisch beeld, maar tonen hoe het begrip gevangenis toen werd geconcipieerd. Meer specifiek kan de gevangenis op drie verschillende manieren verbeeld worden: als plaats van opsluiting, als plaats van lijden en als plaats van liefdadigheid.⁴⁰ Bijna al deze afbeeldingen tonen een stenen gebouw, dat via een deur of ramen contact had met de wereld buiten de gevangenis.

40 Een goede inleiding op de iconografie van de gevangenis is te vinden in B. Morel, 'La prison et son image en France du xiiie au xve siècle' in C. Bertrand-Dagenbach e.a., *Carcer II. Prison et privation de liberté dans l'empire romain et l'occident médiéval* (Paris 2004), 151–168.

Meer specifiek kan de gevangenis op drie verschillende manieren verbeeld worden: als plaats van opsluiting, als plaats van lijden en als plaats van liefdadigheid

Naast het iconografische aspect, biedt ook de archeologie mogelijkheden. Zo bestaat er een uitgebreide studie over de stadsgevangenis van Mechelen. Deze is in 2002 opgegraven tijdens werken aan de Grote Markt. De studie biedt interessant materiaal voor verder onderzoek. Niet alleen de lay-out en locatie van de gevangenis wordt zo duidelijk, via een analyse van de beerput, leren we ook veel over het leven in de gevangenis. Zo werden er enorm veel dobbelstenen teruggevonden. Dit wijst er op dat dobbelspelen een populair tijdverdrrijf was binnen de muren van de gevangenis.⁴¹

41 F. Kinnaer e.a., *Het Steen en de burgers: onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen* (Mechelen 2007), 129–131.

Besluit

Doordat de gevangenis als strafinstelling in de middeleeuwen niet de basis vormde van het juridisch systeem, bleven de gevangenissen lange tijd onderbelicht in de uitgebreide historiografie over misdaad en straf. Recent internationaal onderzoek tracht deze lacune op te vullen en stilaan komen we meer te weten over het reilen en zeilen van deze middeleeuwse instellingen. Allereerst is reeds duidelijk dat de gevangenissen in de middeleeuwen ook de drie functies van een gevangenis vervulden: zowel de bewaar-, dwang- en straffunctie waren aanwezig. Daarnaast blijken de instellingen niet los te staan van de rest van de samenleving, maar was er intensief contact op verschillende manieren. Dit artikel is in de eerste plaats een oproep om ook in onze eigen regio meer intensief onderzoek te doen naar deze stedelijke instellingen. Hoewel de instellingen zelf zelden een aaneengesloten archief hebben nagelaten, bestaat er wel degelijk bronmateriaal. Vooral een combinatie van archivalisch, iconografisch en archeologisch materiaal kan ervoor zorgen dat onze kennis over de fascinerende middeleeuwse gevangenissen nog aanzienlijk uitbreidt.

Beredeneerde bibliografie

Een goede introductie op het algemene thema misdaad en straf is A. Classen en C. Scarborough, *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age: Mental-historical Investigations of Basic Human Problems and Social Responses* (Berlijn 2012). Specifiek voor de Nederlanden biedt J. Monballyu, *Six centuries of criminal law: history of criminal law in the Southern Netherlands and Belgium (1400–2000)* (Leiden 2014) een mooie inleiding. Specifiek voor het gevangeniswezen biedt een themanummer van *Crime, Histoire & Sociétés* 21 (2017) het beste startpunt. Het nummer bevat onder meer een artikel waarin de meest recente onderzoekstrends staan samengevat. Voor het sociale aspect van het gevangeniswezen blijft het werk van Geltner onoverkomelijk met als zijn voornaamste publicatie G. Geltner, *The medieval prison: a social history* (Princeton 2008). Het meest volledige voor de Lage Landen blijft vooralsnog L. Stroobant, *Notes sur le système pénal des villes flamandes du xve au xviie siècle* (Mechelen 1897). Dit werk geeft de algemene situatie weer, somt de belangrijkste gevangenissen op en bespreekt ook het beschikbare bronmateriaal per stad. De bijlage bevat bovendien enkele brontranscripties, zoals het reglement van Brugse gevangenis uit 1299. Wie geïnteresseerd is in lokale studies, zoekt het best in de lokale heemkundige tijdschriften. Het is onmogelijk om hierin volledig te zijn dus beperk ik mij hier tot het geven van enkele voorbeelden. P. Decuypere, 'De Kortrijkse stadsgevangenis in de Leiestraat xiv^{de} – begin xix^{de} eeuw', *De Leiegouw*, 32 (1990), 3–58 bespreekt de geschiedenis van het gevangeniswezen in Kortrijk. Hoewel de oudste gevangenis dateert van het begin van de veertiende eeuw, gaat het meeste bronmateriaal over de tweede helft van de zestiende eeuw en later. B. Beernaert, 'Het Steen. Een benadering van de vroegere Brugse gevangenis', in J.L. Meulemeester e.a., *Van middeleeuwen tot heden, bladeren door Brugse kunst en geschiedenis* (Brugge 1983), 21–28 focust op de gevangenis van de stad Brugge die eveneens gebruikt werd door het Brugse Vrije. P. Allosery, 'De oudste giften en fondatiën ten bate der arme gevangenen te Brugge (ca. 1300–1475)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 79 (1936), 67–130 bespreekt de oudste liefdadige stichtingen ten voordele van de

donkere kamer in hetzelfde Brugge. Ten slotte zijn er in de loop der jaren enkele masterscripties gemaakt over het gevangeniswezen. Eén voorbeeld daarvan is A. Kint, *Het gevangeniswezen in het Graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen (14e–15e eeuw)* (UGent 1989).

Biografie

Hannelore Franck studeerde Geschiedenis aan de KU Leuven en Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen. In 2018 verdedigde ze haar doctoraat in de Geschiedenis met haar studie over armen- en memoriezorg in laatmiddeleeuws Brugge. Sinds augustus 2019 werkt ze als wetenschappelijk medewerker voor het Yper Museum, het nieuwe stadsmuseum in Ieper.